

Itinerari geogràfic per l'antiga vila de Gràcia

Joan Lafarga i Oriol
Societat Catalana de Geografia

En el marc del 1 Cicle de Descobertes Urbanes, organitzat per la Societat Catalana de Geografia, el passat 29 de maig de 1999, es va dur a terme una visita a l'antiga vila de Gràcia, que és, des de 1897, barri de Barcelona, però que anteriorment havia estat vila independent.

En un matí és molt difícil donar a conèixer qualsevol realitat, també, doncs, la de Gràcia. Història, urbanisme, toponímia, arquitectura, tradició, associacionisme, en resum: gent i territori. Vet aquí la geografia. Teníem però, un matí i calia aprofitar-lo.

Segurament no podíem ser gaire originals, i com que el Cicle no era de caràcter virtual, vam decidir de donar-li forma d'itinerari amb un seguit de parades on es van fer les explicacions pertinents, tant a càrrec del vocal de la sortida com de persones especialitzades, al mateix temps que es va visitar una de les entitats més prestigioses, antigues i arrelades a Gràcia.

Podien haver estat altres les parades escollides, però calia seguir un criteri que fos coherent, tant amb els elements que es pretenien mostrar com en el recorregut, de manera que no haguéssim de desfer el camí fet i així aprofitéssim al màxim les 4 hores que ens havíem marcat de durada. Si moure's amb limitació en l'espai és incòmode, encara ho és més si hi ha limitació en el temps.

Riquesa temàtica, el màxim d'indrets visitats i economia de temps eren els objectius que es volien assolir, juntament amb despertar l'interès de les persones que es van apuntar a la sortida.

En cadascuna de les 10 parades en què es va dividir l'itinerari, es van explicar diferents conceptes segons l'interès de cada lloc, alguns dels quals s'aniran

repetint al llarg de l'itinerari. Parades i conceptes, convenientment barrejats, havien de donar una visió, sens dubte modesta i superficial però suficient, de la Gràcia d'ahir i d'avui.

Vam citar-nos a les 9.30 h. a les escales de l'església dels Josepets a la plaça de Lesseps, i a les 10 vam donar-nos la benvinguda i vam començar.

El punt de sortida no es va triar a l'atzar, juntament amb el final havien de ser els més simbòlics.

Calia introduir els assistents en la història i en el fet físic. Els Josepets, en un territori sense accidents naturals remarcables, està situat a la part alta de Gràcia i des del replà de davant de l'església, al final de les escales, es té una visió lleument elevada que ens ajuda a dominar el territori, sobretot la plaça de Lesseps. A més, l'antic convent carmelità que hi havia en aquest indret fou l'element decisiu en l'agrupament de les cases que donarien lloc a Gràcia i, com veurem més endavant, fins i tot en donaria el topònim. No hi podia haver un lloc millor per començar.

Per saber on som i què trepitgem

La vila de Gràcia està situada al mig del Pla de Barcelona, al peu del Tibidabo, cim culminant de la serra de Collserola, amb 512 m, que al seu torn forma part de les serralades litorals catalanes.

Aquest pla conforma una lleugera inclinació, d'un 3-5 % de desnivell, molt apte per a l'assentament humà i per al conreu. Si aquesta superfície no estigués totalment asfaltada estaria molt treballada per l'acció erosiva dels torrents i rieres que, buscant el mar, baixen de Collserola.

Collserola és un *horst* format per materials paleozoics amb un sòcol granític que aflora en algun indret (Sant Pere Màrtir) i alguna llenca calcària (Santa Creu d'Olorda).

De la denudació d'aquests materials es va nodrint el pla. A Gràcia predominen, per la proximitat a la serralada, els materials de piedmon quaternaris més grollers, barrejats amb argiles provinents de la meteorització de les pissarres paleozoiques que formen una massa vermella de textura plàstica, anomenada popularment fetge de vaca, que és ben visible en qualsevol obra pública.

Pel que fa a l'altimetria, podem dir que es passa dels 40 m del carrer de Còrsega als 100 m de la plaça de Lesseps.

Els trets geogràfics que emmarquen les pautes d'assentament de la població de Gràcia són:

- **La topografia.** Pla lleugerament inclinat que facilita el poblament.
- **Els torrents.** Són molt nombrosos. Els primers pobladors hagueren d'urbanitzar tot respectant-los.

— **Les vies de comunicació.** Especialment l'actual carrer Gran i la Travessera, que són vies de comunicació molt antigues.

— **Les antigues masies.** Els seus terrenys de conreu van ser la base de la futura urbanització.

Els límits de Gràcia, com per altra banda tots els límits, són un tema controvertit perquè al llarg de la història han anat canviant. Avui són definits pel perímetre que engloba els Josepets, la Travessera de Dalt, els carrers de Sardanya i Rosselló, el passeig de Sant Joan, el carrer de Còrsega, l'avinguda de la Diagonal i l'avinguda del Príncep d'Astúries.

Aquest espai, molt compacte quant a la forma, té unes 160 ha i és habitat per unes 75.000 persones, amb una densitat de més de 40.000 hab/km².

Breu història. Del naixement a l'agregació

Gràcia és un assentament urbà recent. Encara que es començà a desenvolupar al segle XVIII, fou durant el segle posterior que esclatà el creixement d'una forma definitiva.

El 1626, en terrenys d'un patrici barceloní, Josep Dalmau, es fundà el convent dels Carmelites Descalços en un extrem del que avui és la plaça de Lesseps. Hi traslladaren els novicis del convent carmelità de Sant Josep (situat on avui hi ha el mercat de la Boqueria).

Encara que popularment sempre se l'ha conegut pels Josepets, el nom que li donaren al nou convent fou el de Mare de Déu de Gràcia en recordatori de l'anunciació de l'arcàngel Gabriel. Aquest és l'origen del topònim de la població. Gràcia és, doncs, un hagiòtopònim, cosa que es reconeix, a més, per l'heràldica, ja que l'escut de Gràcia és un lliri blanc sobre un fons blau cel, símbol de la virginitat.

Els Josepets se situaren en el camí ral que aprofitava l'antiga carretera romana que unia *Barcino* i *Castrum Octavianum* (avui Sant Cugat del Vallès). El convent passà desenes d'anys sol, només envoltat de boscos i conreus.

A poc a poc, però, s'hi anaren establint masos que donarien vitalitat a l'indret. I el camí de Gràcia, que és com s'anomenà el camí ral, s'anà omplint d'edificis dispersos, sobretot en el punt de tall amb la *Via Transversalis*, antic camí preromà que unia les poblacions del Baix Llobregat amb la part baixa del riu Besòs (l'actual Travessera de Gràcia).

Si a la primeria del segle XVIII hi ha 12 cases registrades, a començament del XIX ja n'hi ha 250. Molt a poc a poc Gràcia va anar creixent com un barri extramurs de Barcelona.

Els seus habitants tributen a l'Ajuntament de Barcelona però no reben compensacions (seguretat, enllumenat, clavegueram, etc.). A l'empara de la Constitució espanyola de 1812, que reconeix el dret de les poblacions de més de 1.000 habitants a constituir-se en municipis independents, Gràcia en for-

mulà la petició, que li fou concedida el 1821, durant el trienni progressista. Tenia aleshores 2.608 habitants. Aquest primer període d'independència municipal durà poc. El 1823 el règim absolutista l'anul·là.

Gràcia continuava creixent, en proporció directa a les dificultats que tenia Barcelona d'encabir habitants i activitats dintre de les seves muralles, que no es podien enderrocar sense el permís de les autoritats militars (Barcelona era una plaça militar estratègica). Gràcia tenia el que tant li mancava a Barcelona: espai per créixer.

És el període de les ordenacions parcel·làries, que van convertir terrenys de conreu en cases, carrers i places. Aquestes ordenacions foren l'autèntic motor del poblament de Gràcia.

També s'hi comencen a instal·lar diferents fàbriques, especialment tèxtils (els coneguts vapors de Vilaregut i de Puigmartí).

Quan el 1850 Gràcia té 13.548 habitants la reina Isabel II li concedeix un nou període d'independència municipal.

El 1861 Gràcia compta amb 19.969 habitants, bàsicament d'extracció menestral i obrera, cosa que s'evidencià quan el 1870 el quintos es revoltaren contra les lleves obligatòries, anteriorment abolides.

Poc abans, el 1859, Barcelona havia aconseguit l'enderrocament de les muralles i assumí el projecte d'eixample d'Ildefons Cerdà. La independència municipal de Gràcia quedà ferida de mort. Barcelona necessitava ordenar el seu nou territori i la independència dels diversos pobles del pla li era un estorb.

El 1882 Barcelona va arribar als 100.000 habitants. La Llei municipal permetia que les poblacions que arribessin a aquesta xifra poguessin ampliar el seu terme municipal en 6 km.

El 21 d'abril de 1897 Gràcia, juntament amb Sant Martí de Provençals, Sants, Horta, Sant Gervasi de Cassoles i les Corts, queda agregada a Barcelona. Tenia 61.935 habitants.

A partir d'aquest moment Gràcia passa a ser un barri més de Barcelona.

Itinerari

Josepets

Antic convent dels Carmelites Descalços. Obra de Josep de la Concepció (1626). Després de la desamortització de 1835 només en quedà l'església, consagrada a la Mare de Déu de Gràcia, que esdevingué parròquia el 1845.

Curiosament, fins al 1997, any de la commemoració del centenari de l'agregació a Barcelona, formava part, marginalment, del districte veí de Sarrià-Sant Gervasi, però una decisió atinada dels dos districtes ho arranjà i avui ja podem dir que els Josepets, bressol i origen del topònim de Gràcia, torna a formar-ne part de ple dret.

Des de les escales podem observar, fent un notable esforç d'abstracció, el punt de trobada d'un conjunt de rieres i torrents que, amb tota seguretat són l'únic factor de caràcter físic remarcable: la riera de Vallcarca, que baixant per on avui hi ha l'avinguda de l'Hospital Militar, passava per davant de l'església, i més enllà, el Torrent de l'Olla.

Si continuem fent l'esforç, podem imaginar els terrenys de conreu que hi havia a primer de segle al voltant de les nombroses masies que poblaven aquesta part del pla de Barcelona.

No cal, en canvi, fer cap esforç per descobrir un desgavell de l'època del desenvolupisme de Porcioles (alcalde de 1957 a 1973) com és la plaça de Lesseps. Aquest projecte inicialment encara era pitjor, ja que pretenia un pas elevat per al futur Cinturó de Ronda (Ronda del General Mitre). La important lluita veïnal va fer que el següent alcalde, Enric Masó (1973-1975) deixés l'obra en un terme mig. Ni pas elevat ni túnel com pretenien els veïns. Malgrat que aleshores se celebrà com un èxit popular, avui es veu com un espai verd infrautilitzat, voltat de vehicles i que fa de veritable frontera física entre la vila vella i els barris de més amunt, raó per la qual l'Ajuntament s'ha compromès a remodelar-la en l'actual mandat municipal.

Carrer de Santa Perpètua

El Pla General Metropolità de 1976 (dit popularment Pla Comarcal) preveia una via ràpida que, partint Gràcia en dues meitats, unia la plaça de Lesseps i la plaça de Joanic. Afectava 20.000 veïns i destruïa places tan significatives com la del Nord i la de la Virreina. Un altre cop la lluita veïnal i el primer ajuntament democràtic (1979) ho van aturar.

A l'alçada dels números 6-14 d'aquest carrer es veu l'alineació que tenen els edificis, construïts abans de l'anul·lació del projecte, que ens donen la traça de com havia de ser destruït el teixit urbanístic de Gràcia.

Plaça de Trilla

Rep el nom de la masia de Can Trilla, que es conserva en bona mesura en aquest indret. Avui és una residència de monges velles i és reivindicada com a edifici per a equipaments públics. Aquesta masia és molt important en la història de Gràcia perquè fou en els seus terrenys que la família Trilla projectà una de les primeres ordenacions parcel·làries que van convertir espais agrícoles en carrers i cases. Durant el segle XIX, els antics propietaris agrícoles en van urbanitzar els seus terrenys fent entrar el sòl en el mercat com un element econòmic més. D'ordenacions n'hi hagueren més de 80, però les més importants en foren onze, des de 1830 (Trilla) a 1878 (Hospital de la Santa Creu). Normalment, a partir d'una plaça s'edificaven les parcel·les que anirien donant el caràcter dens i singular que encara avui manté l'urbanisme de Gràcia.

Plaça de la Virreina

Topònim que prové de l'antic palau de la Virreina (1779). Manuel d'Amat, virrei del Perú, el feu construir per a la seva dona, Francesca Fiveller, com a residència d'estiueig, ja que a Barcelona hi tenia el palau de les Rambles. El 1880 es va enderrocar i en els seus terrenys s'hi contruí l'actual parròquia de Sant Joan (1884), obra de Francesc Berenguer i Mestres (Reus 1866 - Barcelona 1914), amic i col·laborador de Gaudí. Cal dir com a curiositat que en un dels carrers laterals de la parròquia, el carrer de l'Església, hi ha encara, formant part de la façana, l'únic fragment que es conserva de l'antic palau.

Enfront de l'església, al carrer de l'Or, hi trobem una altra obra notable de Francesc Berenguer, la casa Rubinat i Planes (1906).

És comú considerar que aquesta plaça és la que més bé ha conservat, a pesar dels canvis, el paper tranquil, cívic i polític (si més no de dia) de la Gràcia de sempre.

Plaça del Diamant

D'aquesta plaça el més remarcable és que fou el centre d'una de les ordenacions parcel·làries de què parlaven abans. El 1850 el joier de Barcelona Josep Rossell n'urbanitzà els terrenys i donà als carrers noms de joies i metalls preciosos, formant el que en toponímia urbana es diu una sèrie, que és un conjunt de topònims amb un nexa comú. Així, la plaça del Diamant i els carrers de l'Or, del Robí, de Topazi, de la Perla, a més dels que varen ser canviats al llarg de la història, com el de l'Esmaragda i el de la Plata, formen una sèrie característica. En altres llocs de Gràcia hi ha d'altres sèries com veurem més endavant.

Un altre element important en parlar de la plaça del Diamant, aquest molt recent, és el descobriment, en un estat de conservació sorprenentment magnífic, d'un dels refugis antiaeris construït pels civils de la reraguarda durant la Guerra Civil. Malauradament no el vam poder visitar, tal com era la nostra intenció, perquè les escales d'accés estaven esfondrades.

No es pot deixar de parlar d'aquesta plaça sense anomenar l'escriptora Mercè Rodoreda que la immortalitzà amb la novel·la *La plaça del Diamant* (1962) de la qual, a més, el 1982 el director Francesc Betriu filmà una pel·lícula.

Com a contrapunt, podem afirmar que des del punt de vista urbanístic no ha tingut gaire sort i les successives modificacions han obtingut el rebuig unànime dels veïns i veïnes

Plaça de Manuel Torrente

Més que una plaça es tracta d'un retall. Un triangle, els angles del qual vénen definits per l'alineació de les cases, igual que al carrer de Santa Perpètua, construïdes quan la via O era vigent.

Se li va donar el nom per restituir el que la veu del poble va treure al personatge mitjançant un fenomen que en toponímia s'anomena etimologia popu-

lar. Ho explicarem: una de les ordenacions (de 1861) es va fer en terrenys de Ramon Rabassa, Miquel Massens i Manuel Torrente Flores. Com en d'altres casos, els propietaris donaren el seu nom als nous carrers de la seva parcel·lació, així es va donar nom al carrer de Rabassa, al carrer de Massens i al carrer de Torrente Flores. La gent de Gràcia ho interpretà com un de tants castellanismes i hi imposà per la força de l'ús el de Torrent de les Flors que era el que comprenia. Quan el 1981 el primer ajuntament democràtic de després del franquisme va fer el nou nomenclàtor de carrers va considerar que el topònim havia arrelat i va mantenir-lo com a carrer del Torrent de les Flors. Això sí, va decidir rescabalar-lo quan s'escaigués. I així va ser el 1997, quan van inaugurar la plaça.

Plaça del Nord

Ens trobem davant d'un dels pocs topònims de situació. De totes les places de l'època (aquesta parcel·lació és de 1860) és la més septentrional. Ha estat recentment remodelada (1998) amb un estil que li dona una fesomia de plaça tranquil·la de poble.

A la vorera de muntanya, hi trobem els Lluïsos de Gràcia, entitat fundada el 1855, amb molta tradició i arrelament. L'entitat ens va obrir les portes i, tot i no poder ser rebuts per la junta, com estava programat, vam poder veure les instal·lacions i les activitats que s'hi estaven fent. Muntanya, teatre, escoltes, bàsquet, fe, etc. Ens acollien 144 anys d'associacionisme i ens mostrava un dels aspectes més característics de Gràcia.

En un dels carrers que emmarquen la plaça, el carrer de Verntallat, també podem observar l'alineació d'una altra casa que segueix el traçat de la Via 0.

Plaça de la Revolució

Topònim que fa referència a la revolució de setembre de 1868, any en què els generals Prim, Topete i Serrano s'alçaren contra Isabel II.

Després de la parcel·lació, el 1843, fou destinada a mercat, fins que s'inaugurà el mercat de l'Abaceria o de Santa Isabel.

Fa pocs anys s'hi construï un aparcament subterrani. Quan iniciaren les obres es descobrí un refugi antiaeri de la guerra civil. L'interès històric no fou suficient i es destruí gairebé per complet. Només es conserva un petit fragment amb una galeria i un receptacle que es pot visitar si s'accedeix per l'entrada del pàrquing. Aquí la historiadora graciencina Pilar Frutos, activista de la vida local, ens explicà detalls de la construcció, del paper que jugaren els refugis durant la guerra civil i de l'estat en què es trobava el refugi recentment descobert a la plaça del Diamant i de la campanya iniciada perquè no corri la mateixa sort que el de la plaça de la Revolució,

Ben interessant fou, també, que els encuriosits en la geologia pogueren veure de ben a prop els materials que resten 15 metres sota l'asfalt.

Barri gitano

Diuen les cròniques que fa uns 180 anys una comunitat gitana acampà allà on avui hi ha els Jardinets de Salvador Espriu. S'hi degueren trobar bé i s'hi quedaren. Avui formen una comunitat d'uns 400 membres a la part més baixa de Gràcia, entre la Travessera de Gràcia, el carrer de Bailén, el carrer de Còrsega i el carrer del Torrent de l'Olla. La relació amb la resta de veïns de Gràcia sempre ha estat molt cordial però sense barrejar-se, mantenint les seves tradicions i les famílies tancades als païos, contradient així l'actual mite del mestissatge. Cordialitat sense barreja.

Aquesta part de Gràcia va veure néixer els vapors tèxtils de Vilaregut (1840) i de Puigmartí (1841) que donaven feina a centenars de treballadors que s'instal·laren als voltants de les fàbriques en cases molt humils que en bona mesura encara avui es poden observar als carrers de Banyoles, Fraternitat, Igualada, etc.

El 1892, en terrenys del vapor de Puigmartí, s'inaugurà el mercat de l'Abaceria Central o de Santa Isabel (en homenatge a Isabel II que concedí la independència a Gràcia el 1850).

Pel que fa a la toponímia, cal destacar una sèrie molt característica que és la dels noms de caràcter ideològic progressista, com són els carrers de la Llibertat, del Progrés, de la Fraternitat, a més dels ja desapareguts carrer de la Lleialtat i plaça de la Igualtat.

Plaça de Rius i Taulet

Francesc de Paula Rius i Taulet fou diverses vegades alcalde de Barcelona entre 1872 i 1889 i se'l recorda especialment per l'Exposició Universal de 1888. Es tracta, sens dubte de la plaça per antonomàsia de Gràcia, ja que s'hi troben els dos símbols més coneguts: el campanar i la seu de l'Ajuntament de Gràcia.

El campanar, original per ser civil i no eclesiàstic, és obra de d'Antoni Rovira i Trias (1862) i es va fer conegut arran dels fets de 1870 quan els quintos es van revoltar contra l'obligació de marxar a la guerra i la campana va repicar una setmana seguida fins que fou bombardejat i malmès. D'aquells fets en sorgí el setmanari satíric *La Campana de Gràcia*, que es publicà ininterrompudament entre 1870 i 1934. Hem d'agrair que el Districte de Gràcia ens permetés pujar dalt del campanar, ja que és tancat al públic, i d'aquesta manera poguéssim observar Gràcia des d'una visió insòlita i magnífica.

Pel que fa a la seu de l'Ajuntament, la remodelació de la façana (1905), és obra de Francesc Berenguer el 1905 i avui centra tot el simbolisme i l'activitat política i social de Gràcia.

A les dues en punt, després d'agrair a tothom l'interès i la participació, ens vàrem acomiadar amb el desig que en una nova ocasió podríem complementar la visita amb nous coneixements.

A mode de comiat

Ja hem dit al principi que un itinerari és, amb tota seguretat, incomplet, tant pel que fa als indrets visitats com en els aspectes que s'hi poden tractar. Què ens va quedar per veure? Moltes coses, possiblement més de les que van visitar. Per exemple:

— La Travessera de Dalt i la cicatriu que representa entre la vila vella i els barris de la Salut i Vallcarca.

— El Mercat de la Llibertat, obra de Francesc Berenguer el 1888 - El refugi antiaeri de la plaça del Diamant (1937-1938)

— Qualsevol de les moltes entitats centenàries com el Centre Moral i Instructiu (1869), Orfeó Gracienc (1895) o quasi centenàries com el Cercle Catòlic (1903) o les més modernes com la Unió de Colles de Sant Medir o la Federació Festa Major de Gràcia.

— La Casa Vicens, obra modernista d'Antoni Gaudí (1883) al carrer de les Carolines.

— Can Pardal, casalot senyorial del segle XIX, actual seu del Teatre Lliure.

— El Centre Moral i Instructiu, obra de Francesc Berenguer (1904)

— La plaça de Rovira i Trias, on als peus d'una original estàtua de Rovira descobrim el seu projecte, guanyador del concurs municipal per a l'ordenació de l'eixample barceloní, encara que se li encarregués a Cerdà.

— Can Compte, la darrera ordenació parcel·lària (1937), de la qual encara queden les palmeres que conduïen a l'entrada principal i que són al carrer de l'Escorial.

— Al número 38 del carrer de Sant Lluís tornem a trobar les traces de la Via 0.

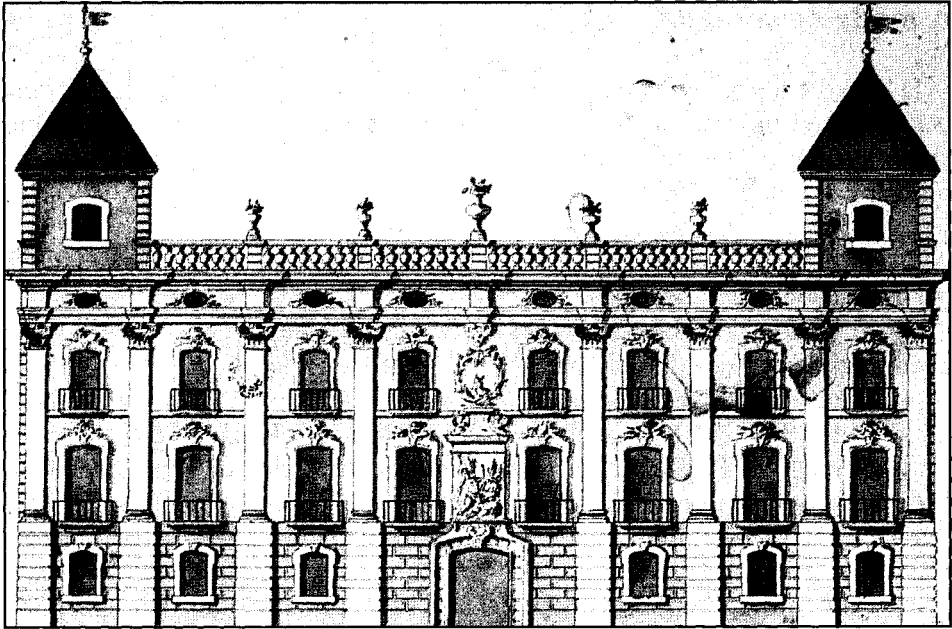
— El camp de futbol de l'Europa, al costat del qual, els terrenys de l'Hispano Francès, que eren zona esportiva, esdevingueren el 1967 edificables i s'hi construïren 1.000 habitatges en una de les especulacions més sonades del porcionisme.

— La caserna de la *411 Comandancia de la Guardia Civil* de la Travessera de Gràcia que el 1991, en període preolímpic, s'enderrocà i, contra una intensa lluita veïnal es torna a construir, evitant lliurar més d'una hectàrea per a zona verda i d'equipaments a un barri extraordinàriament dens i mancat de serveis.

I segurament molts altres.

Vàrem voler mostrar una Gràcia allunyada dels tòpics, no oficial, diversa, polièdrica, amb un passat apassionant i un futur incert, amb un excés d'oci nocturn, habitatges cars, manca d'espais verds i d'equipaments però ben comunicada i tramada socialment. Pedres i persones, o sigui, societat.

Vàrem donar a flairar als assistents un conjunt d'aromes diferents. Després cadascú es va emportar a casa una síntesi d'aquestes olors. Posar-les en solfa haurà estat l'èxit o no de la sortida. I, a més, una pràctica de geografia.

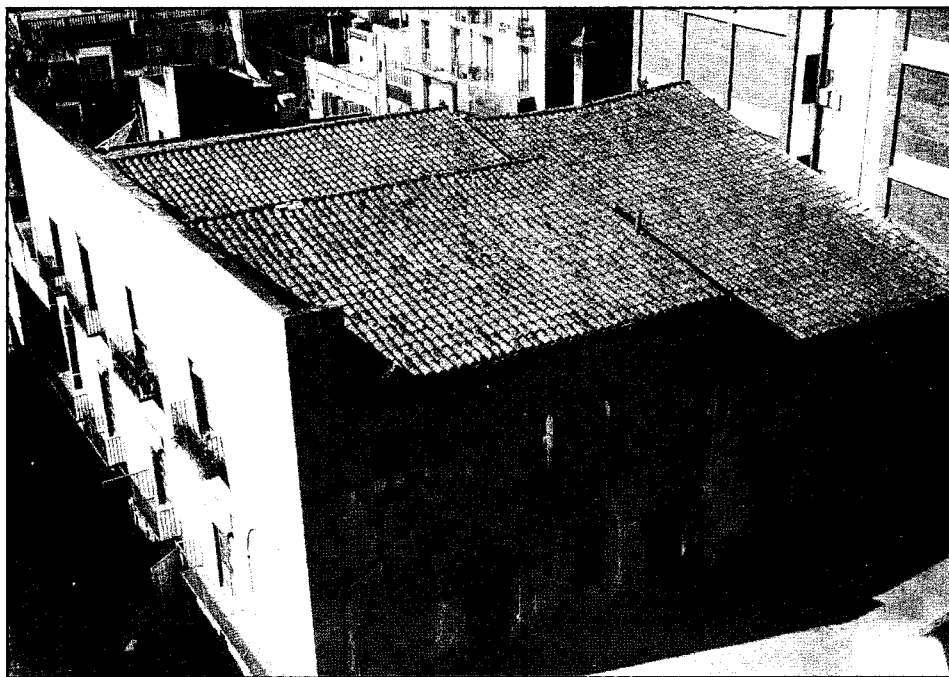
Gravat que reproduïx la façana principal de la Torre de la Virreina, enderrocada l'any
Font: Biblioteca de Catalunya.

Plaça dels Josepets, any 1905. Font: Arxiu Buch i Parera.

Una imatge del campanar, a la plaça Rius i Tauler, segons una fotografia de la primera del segle xx.
Font: Arxiu Buch i Parera.

Masia de Can Trilla, l'any 1931. Font: Arxiu Buch i Parera.

Obres de construcció de la Ronda del General Mitre, l'any 1976. Foto: Arxiu «La Vanguardia».

Evolució de la trama urbana del nucli modern de Gràcia (1855-1978)

